

AGENDA AZ OSMÁN TÖRTÉNELEMHEZ

(*Agenda for Ottoman History. Review (1) 1977, 1, 31–55.*)

E cikkben az oszmán történelemnek egy olyan lehetséges értelmezését adjuk, mely sajátos koncepciókon és teoretikus konstrukciókon alapul, amelyek a társadalomtudományok egy most születő paradigmájának alapjait alkotják.¹ Reméljük, hogy az itt javasolt értelmezés olyan fogalmi vázat fog adni, melyben új kutatások problémáit is értelmezni lehet.

Az új paradigma eredete összetett: a termelési mód morfológiája Althussertől és Balibartól (1972), a centrum és periféria koncepciója A.G. Franktól (1967) és a világbirodalom és világgazdaság, mint a tanulmányozás komplett egységének definíciója I. Wallersteintől (1974) származik.² E paradigmában az oszmán történelemnek egy a világbirodalomból (melyben az ázsiai termelési mód dominál) a kapitalista világgazdaság egy periférikus státusába való átmenetét kell megragadni. A következő áttekintés a javasolt értelmezést segíti elő. Először azonban a jelenlegi irodalom elemzését és bírálatát kíséreljük meg.

1. A jelenlegi paradigma bírálatá

Az oszmán történészek elméleti korlátainak megragadásához elengedhetetlen a munkáik alapját alkotó implicit feltevések feltárása. Sok esetben maguk az oszmanisták is osztják azt a véleményt, melyek sokszor magától értetődőek kutatásaikban, hogy egyetlen paradigmán belül dolgoznak. E paradigma általános feltevéseinek demonstrálására három reprezentatív munkát választottunk az oszmán történelemről – *H. Inalcik: The Ottoman Empire; Gibb és Bowen: Islamic Society and the West és B. Lewis: The Emergence of Modern Turkey.*³ A birodalom történetének időbeli vázát adó két periódus egyikében mindegyik *standard* munka. Az első kettő az „aranykorral” és a hanyatlás kezdeteivel, a harmadik elsősorban a reform és a „nyugatiasodás” korával foglalkozik.⁴

A periodizációban, mely a paradigma feltételezéseit tükrözi, a tanulmányozás tárgya az intézmények integrálatlan halmazának mintegy

összegzéseként jelenik meg. Mindhárom munka azt sugallja, hogy minden intézménynek meg volt a saját léttére, és így saját története is; hogy mindegyik intézmény saját „ideája” szerint fejlődött ki és idővel ettől az „ideától” tért el, korcsosult el. Az intézmények nem a bennerejlő okok, hanem a külső tényezők eredményeként hanyatlottak le: a népességnövekedés, egy rendkívüli áremelkedés, a kereskedelmi struktúra megváltozása, vagy a Nyugat növekvő katonai és gazdasági hatalma. Ez nem jelenti azonban azt, hogy e munkákban minden intézményre egyforma figyelem irányul. Vannak privilegizált intézmények, mint a föld-rendszer, vagy a központi bürokrácia és a birodalom történelmét ezek egyéni történetén keresztül követik nyomon. E történelem pedig egy aranykor és egy hanyatlási kor terminusaiban struktúrálódik, amelynek kontúrjai a privilegizált intézmények mulandóságát követik. Így az intézmények virágzásának és hanyatlásának összetettsége, a rendszernek, mint egésznek jelzi az aranykorát és hanyatlási szakaszát. Az intézmény-reformok azonban nem korábbi önmaguk felújításai, hanem a régiek új intézményekkel való helyettesítései, melyek a hanyatlók funkcióit is kielégítik. Így nyilvánvaló, hogy tulajdonképp csak az intézmények külső átformálására került sor a Nyugat modernizáló hatásának új követelményeihez igazodva.

Az ily módon „megszerkesztett” történelem – egyvonalú haladás az aranykorból a hanyatlásba, majd a nyugati minták alapján való átformálódásba – az oszmán történelemnek egy sajátos világszemléletű analíziséből ered. E szemléletet a közel-keleti társadalom „ideájához” való hűséges ragaszkodás jellemzi. Inalcik történelem-képe a jogi forrásokban vázolt közel-keleti társadalom „ideájára” épült. Ez az „idea”, a „valódi” megjelölést ragadva meg, azt a feltételezést testesíti meg, hogy a szövegek filológiai megfejtése a „valóságos” társadalom leleplezéséhez fog vezetni. Így a totalitás egy olyan ideológiailag meghatározott társadalomban, amelyben az ideál az, aminek tartja magát; a történelemben pedig egyé válik a szövegek feltáratlan ideáinak értelmezése.⁵ Ez az idea egy olyan társadalomszemléleti módot rögzít, amely két funkcionálisan meghatározott csoportra oszlik. Az uralkodók, az abszolút uralkodó által megtestesítve, egy „katonai” osztályt alkottak, mindazokat a csoportokat magába foglalva, melyek az abszolút uralkodót közrendfenntartói, valamint az alattvalók védelmét nyújtó – ill. jogszolgáltatói funkciójának végrehajtásában szolgálták, illetve képviselték. A második csoportba az alattvalók (reaya), a földművesek, kézművesek, illetve kereskedők tartoznak.⁶ Egy olyan osztályt alkottak, akiknek a feleslegét adók formájában

elvonták, az uralkodó osztály igényeinek kielégítésére. Így az uralkodók és az alattvalók közti kapcsolatot a reciprocitás és a cirkularitás jellemezte. Az alattvalók abszolút engedelmességgel tartoztak az uralkodónak és kötelesek voltak adókat fizetni annak hatalmának és tekintélyének fenntartására, hogy az abszolút uralkodó megvédhesse őket a visszaélésekkel szemben, hadseregeket szervezhessen és a közrend fenntartására egy adminisztratív apparátust hozhasson létre. Ez az apparátus azért létezett, hogy képessé tegye az uralkodó osztályt arra, hogy adók formájában ellenőrzést gyakoroljon a bevételi források fölött, s így biztosítsa az állam prosperitását.⁷ Az így meghatározott osztályszerkezet egy olyan állam-„ideán” alapult, amely az uralkodó abszolút autoritásán keresztül kiegyenlített volt és amely a jogot és közrend fenntartását fennmaradásához létfontosságúnak tartotta.⁸ Az adott ideológikus államszerkezet sajátos funkciói; az örök rendet állandósító és az alattvalók érdekeit védő globális funkciók terminusaiban rögzültek. Következésképp az intézményeket, melyek e funkciókat kielégítették, az állam ideológikus lényegének emanációinak tekintették.⁹ Így Inalcik sajátos oszmán intézmény elemzésében – a palota, a központi bürokrácia, a provinciális adminisztráció és a timárrendszer – nem ezen intézmények funkcionális változásaival, vagy valódi működésük fejlődésével foglalkozott, hanem az állam-ideológia fejlődésével, ahogy az, az egyes intézményekben tükröződött. Az ő problémája az, hogy a totalitás összefüggésére nyújtson magyarázatot. Amíg az intézmények az államideológiát közvetlenül megtestesítették, a gazdasági élet, különösen a városokban (melyet Inalcik „társadalmi és gazdasági életnek” nevez), az ilyen közvetlen ellenőrzéstől viszonylag független volt. Azonban ott is az állam ideológikus önkoncepciója testesült meg, mivel a városi gazdasági élet szervezete az iszlám ideál alapelvét követte (pl. a céh-rendszer). Így a vertikális összetevők az intézmények; és a horizontális, a „társadalmi és gazdasági élet” integrációja az ideológia közvetítésével is biztosított volt.

A társadalomnak ezt az ideológikus működését látva a rendszer hanyatlása nem kereshető külső dinamikájában, hanem külső faktorokban. Inalcik történelemfelfogásában e külső faktorok a 16. század végi infláció és a kereskedelem szerkezetének változásai voltak, ami az államnak a gazdaság fölött gyakorolt ellenőrzésének meggyengüléséhez vezetett, lehetetlenné téve, hogy ideológikus funkcióit ellássa. Szembe kerülve a Nyugat 16. század végén kezdődő gazdasági és politikai szuperioritásával, az oszmánok ráébredtek, hogy az intézményeik túléltek

használhatóságukat és az új érának nem felelnek meg.¹⁰ Így az új körülményekhez való alkalmazkodás az intézmények ideológikus tisztaságával való megalkuvást követelt, jelezve ezzel hanyatlásukat. Inalcik szemléletmódja alapján az oszmán történelem a 17. századtól e hanyatlás története.

Gibb és Bowen történelme, Inalcikéhoz hasonlóan, az elemzés intézményekhez között módjához ragaszkodik. Ők is azzal a problémával kerültek szembe, hogy az intézmények egy integrálatlan csoportjának összefüggésére nyújtsanak magyarázatot.¹¹ Az általuk konzisztensen választott elemzési egység – az iszlám civilizáció –, melyben a vallásos ideológiának, azaz az iszlámnak tulajdonítják a totalitást teremtő szerepet. Így ők a 19. századi történeti hagyomány keretein belül mozognak, mely civilizációk felvirágzására és hanyatlására épül. A civilizáció „atomizáltságát” szem előtt tartva Gibb és Bowen feltételezik, hogy az iszlám társadalom „elszigeteltségben” élt, első igazi kapcsolata a Nyugattal a napoleoni (egyiptomi) invázió idején jött létre. Így tehát hanyatlása az „iszlám szellem erejének gyengülésével” magyarázható. Ez a hanyatláskonceptió azt az orientalista paradigmát is jellemzi, mely az iszlám társadalmak történelmét a kora középkor csúcsa után, folyamatos hanyatlásként szemléli. Bár az orientalista paradigma a hanyatlásnak ezen lineáris ösvényén elismer egy olyan megtorpanást, melyet az oszmán birodalom létrejötte idézett elő; ám ezt a rendhagyó esetet szívesen elhanyagolják és aprólékoskodó figyelmüket a magas civilizáció aranykorára irányítják. Azonban éppen ez utóbbi alkotja Gibb és Bowen történelmének tárgyát. Ezért, hogy az oszmán társadalom működését megmagyarázzák, kénytelenek voltak egy sor, az orientalista paradigmán kívül álló paradigmát is használni, mint a „keleti despotizmus”.¹²

E feltevések a társadalmat uralkodókra és alattvalókra választják szét. Az előbbieket elkülönültek az utóbbiaktól, bezárkóztak egy intézményhálózatba, melyen keresztül az alattvalók felett abszolút hatalmat gyakoroltak. Az alattvalók – falvak, törzsek, kerületek és céhek – atomizált autonómiába különültek és a köztük fennálló gazdasági és vallási kapcsolaton kívül nem integrálódtak. E társadalmat a pangás jellemezte.

E feltevések ellenére azonban Gibb és Bowen nem voltak képesek a tervezett céljuk megvalósítására, hogy az oszmán társadalom belső dinamikáját megragadják. Elemzésük statikus marad. Először is, egy ilyen elrendezésben az „uralkodó intézményeken” belüli csoportokat, azaz a

hivatalnokokat, katonákat és az *ulema*-kat nem úgy fogják fel, mint sajátos érdekekkel rendelkező csoportokat, inkább úgy szemlélik, mint a központi adminisztráció egymástól el nem különült részeit. Így a csoportok közti kapcsolatokat a tökéletes harmónia jellemezte. Másodsor az irányítóknak az irányítottaktól való merev elkülönültségét feltételezve, Gibb és Bowen a hivatalnokoknak a központi adminisztráció és a helyi csoportok közti, közvetítőként végzett rendszerösszeillesztő szerepét elhanyagolták. Harmadszor, feltételezve, hogy a központi adminisztráció fenntartására igényelt feladatok végrehajtása (mint az adóbegyűjtés) az irányító intézmények tagjaira korlátozódott, elhanyagolták azt a tényezőt, miszerint a központi kormányzat a társadalmi kontroll érdekében a helyi nobilitásokat használta fel.¹³ Gibb és Bowen az alattvalóknak a rendszeren belül, a belső piachálózat és belső kereskedelem mechanizmusa révén létrejövő integrációját nem ismerik el. Így egy sor össze nem illő autonómia keretein belül Gibbnek és Bowennek nem sikerül az oszmán társadalom működését megmagyarázniuk és képtelenek voltak potenciális dinamizmusának meghatározására, melyet a különböző csoportok közti komplex rendszerek összeillesztésében kell keresni. Továbbá, megadva totalitásuk sajátos természetét, mikor azzal a problémával kerülnek szembe, hogyan épül fel ez a társadalom, nincs más választásuk, mint hogy egy másik intézményhez, a vallás intézményéhez forduljanak, melynek azt a feladatot tulajdonítják, hogy a társadalmon belül az elszigetelt csoportok közötti összetartozáshoz ideológiai hálózatot nyújt.

A keleti despotizmus és az orientalista paradigma feltételezéseit egymás mellé helyezve egy pangásban lévő és a civilizációs sajátosságánál fogva izolált társadalom képét rajzolják meg. A változásokat külső faktorokkal kell megmagyarázniuk. A kultúrtörténet világában mozgó Gibb és Bowen e külső tényezőket a napoleoni invázióban és a francia forradalom gondolatainak az oszmán birodalomra gyakorolt hatásában látják. E gondolatok közül a szekularizációról és a szabadságról feltételezik, hogy kulcsszerepet játszanak a társadalomnak egy iszlám lényegű és despotikus kormányzatú átalakulásának befolyásolásában.¹⁴ Így teljesen elhanyagolják azt a kapcsolathálózatot, mely az oszmán társadalom és a Nyugat között gazdaságilag létezett, és e társadalomnak a világgazdasággal való, a 16. században kezdődő integrációját. Mint látni fogjuk, ez a hiányosság Lewis munkáinak is egyik sajátos vonása.

Amíg Inalcik, Gibb és Bowen számára az oszmán birodalom aranykora jelenti annak tanulmányozásának kiváltságos területét, addig Lewis

könyve a hanyatlás korára és a nyugatiasodásra helyezi a hangsúlyt. Ennek megfelelően implicit gondolati apparátusát a modernizáció irodalmának más teoretikus elképzeléseiből, szerkezetétől kölcsönzi.¹⁵ Mint-hogy könyvét az 1950-es években írta, egészen természetes, hogy először a birodalom hanyatlásának külső okait, majd a „nyugati tradíciók” átvételének állomásait ragadja meg. Lewis számára az oszmán történelem vízvonalzója 1793 ősze, amikor III. Szelim Párizsba levelet írt, hogy szakembereket és újoncokat kérjen.

A 19. század a birodalom intézményeiben a tartós hanyatlás következtében keletkezett hasadékok feltöltésére irányuló erőfeszítéseknek volt szemtanúja. E folyamat éppen úgy lehetőséget adott az európai intézmények adaptációjára, mint a nyugati világ szemléletére. Az áttétel mechanizmusát pontosan meghatározták, és a „nyugati behatolást” felmérték. Az ideológiai átvételek azonban hamarosan legyőzték az intézményes modernizáció tényleges folyamatát, és ez a reformerek és reakciósközötti konfliktushoz vezetett.¹⁶ Végül az Ifjú Törökök rövid életű forradalma a Török Köztársaság megalakulásában érte el 1789 ideáinak megvalósulását.

Az intézmények átvétele modelljének hatalmas a szakirodalma, mely főként a III. Szelimmel kezdődő és a Tanzimat, ill. Tanzimat utáni kísérleteket magába foglaló katonai és adminisztrációs reformokra koncentrált.¹⁷ Ennek az irodalomnak általános alapvonása, hogy a szerzők csak a felépítmény partikuláris elemeire koncentrálnak.

Természetesen Lewis nem szándékozott gazdaságtörténetet írni. De könyve a legtöbb modernizációs irodalomban megtalálható politikai és ideológiai hangsúlyeltolódást példázza. A gazdaságnak a kapitalizmusba való integrációját minimális mértékben tárgyalja, s az intézményes jogi reformok foglalják el elemzésének frontvonalát. Így a kapitalista behatolás hatásának teoretizációja hiányzik, tehát nem találunk semmiféle bizonyítékot például az új törvénykezés és a kereskedelmi tőke kiválmái közti viszonyt illetően. Ráadásul, mivel ez a kapitalista világgazdasággal való illeszkedés nem teoretizált, a szóbanforgó országot légüres térben kezeli, tekintet nélkül a világgazdaságon belüli strukturális helyzetére. Ennél fogva minden ország egy korábbi eset paradigmatisz fejlődését ismétli. Lewis számára a modell a francia politikai fejlődés. A modernizációs optika jóvoltából a periférikus tükörben eltorzult polgári modell tükörképe kiegyenesedett. Természetesen ennek az eltorzulásnak a sajátosságát kívánjuk megragadni a „periferizálódás” koncepcióján keresztül.

2. Az oszmán társadalmi formáció

Az oszmán történelem jelen domináns paradigmájának elemzéséből arra következtetünk, hogy a tanulmányozás tárgyának egy új definíciója van születőben, mivel a jelenlegi paradigmát a különféle koncentrálsági területeken való integrációs képtelenség jellemzi, mind struktúrában, mind az időben. Problematikája az oszmán történelmet a történelmi kutatást alátámasztó implicit teorizációkkal egybehangzóan kettős temporalizációra szorítja. Egyrészt egy hibrid institucionalista funkcionálisizmus, másrészt egy nyers modernizációs perspektíva alkotják az oszmán történelem most folyó kutatásainak keretét. A következőkben megpróbáljuk egy totalizáció vázát adni, megkísérelve egyrészt a szerkezet eltérő részeit egy értelmes egészévé integrálni, másrészt a 16. és 19. század két, eddig elválasztott időbeliségét a periferizáció fogalmát központba állító periodizáció eszközeivel összekapcsolni.

Ez a totalitás a „társadalmi alakulatnak” az a szerkezete, amelyen keresztül vizsgálni fogjuk az oszmán birodalmat. Az oszmán társadalmi berendezkedést az ázsiai termelési mód jellemezte,¹⁸ melyben a központi autoritásnak a termelés és főleg a kizárólagos fölötti ellenőrzése a termelés döntő mechanizmusát alkotta. A tagolt egészet a termelési mód kívánalmi szerint újratermelték, de az magába foglalta a jelentéktelen cikkek termelésének formáit és természetesen a kereskedelmi tőkét is. Későbbi állomásain a társadalmi alakulat „feudalizált” területeket is tartalmazott, amely azonban az uralkodó osztály által kivetett és az állam által konkretizált munkafelosztásnak alárendelt maradt. Most azt fogjuk megtárgyalni, hogy e különböző gazdasági gyakorlatok hogyan integrálódtak az állam politikai ellenőrzésén keresztül.

Az ázsiai termelési módot független paraszti termelés jellemzi, melyben a parasztnak nem alkotnak autonóm egységeket, hanem egy tágabb egység összetevőit, melynek határait az állami hatalom kiterjedése határozza meg. A paraszti termelés feleslegének adó formájában az államnak való átadása, valamint az ideológiai-jogi apparátus révén – mely az államnak a mezőgazdasági felesleg elvonására szolgáltatott példát – integrálódik a nagyobb egységbe. Így ez az integráció a rendszeren belül a munkamegosztásnak a politikai meghatározottságát is biztosítja.

Az uralkodó osztálynak az államra központosított ideológiája összhangban volt ezzel a gazdaság feletti politikai ellenőrzéssel. Így a parasztság kezdett hinni benne (a hitet jogi gyakorlattal erősítették), hogy

minden föld a szultáné, és az állam, az örök rend fenntartása érdekében nem engedélyezte a föld felhalmozását. A városokban hasonló ideológiai funkciót szolgált a *hisba* szabályozó céhes gyakorlata. Még a kereskedelmi tevékenységet is ideológiai előírásokba rejtették: a *ribát*, a spekulációs haszonszerzést tiltották, bár a kereskedők, mint osztály védelmet és az „ország jólétének növelésében” tett közreműködésüknek megfelelő privilégiumokat kaptak.

Az állam nem korlátozódik csak a politikai létre; ez egy olyan domináns vertikális elem, amely integrálja az ázsiai termelési mód rendszerét, áthatolva a gazdasági, politikai és ideológiai szinten s az adminisztrációs apparátus segítségével az adóbevételeket és ennél fogva a mezőgazdasági felesleg termelését is ellenőrzi.¹⁹ Az oszmán birodalom eredeti struktúrájában ezt az állami feladatot a timar rendszeren keresztül gyakorolták.²⁰ Timár volt az általános neve annak a föld-disztribúciós rendszernek, mely a provinciális hadsereg fenntartását szolgáltatta. Az átruházások haszonélvezői állami hivatalnokok voltak, akiket meghatalmaztak a hagyományos terményadó, az *öşr*²¹ begyűjtésével, azokon a területeken, amelyet számukra timárjukul jelölték ki. Ezek a kedvezményezettek (*sipahi*) az adóbegyűjtési privilégiumért cserében háború idején bizonyos számú felfegyverzett katona kiállítására és vezetésére voltak kötelezettek. Ráadásul adminisztratív káderekként működtek, a legkisebb falvakban is képviselve a központi hatalmat. A kádival – a jogi képviselővel, akit a *seriat* rendeleteinek és a szultáni törvény alkalmazására hatalmaztak fel – s a szpáhikkal együtt egy olyan bürokrata réteget alkottak, amely helyileg is reprodukálta az állam politikai és ideológiai feladatait.

A szpáhi a hagyományos adót természetben szedték, ami a szpáhiknak járó termék legközelebbi piacra szállításakor szükségessé tette a paraszti robotmunkát. A szpáhinak, hogy teljesíthesse a felszerelt katonák lóval és fegyverrel való ellátásának kötelezettségét, készpénzre volt szüksége, melyet a termékfőlölesleg eladásával szerzett meg. A szpáhik egy meghatározott időre kaptak adóbeszedési jogot. Bár a hivatalt gyakran adták tovább apáról fiúra. A kádival, akik Isztambulnak voltak csak alárendelve, a szpáhik esetleges túlkapásait ellenőrzésük alatt tartották.²² A timárrendszer hatékonysága a 16. századot követően megszűnt. Később tárgyaljuk ennek okait, helyébe a főadóbérelti rendszer lépett.

A városi kereskedelemnek és kézművességnek a társadalmi formációba való integrációja szintén állami ellenőrzésen keresztül valósult meg. Ez az ellenőrzés a gazdasági munkamegosztás egyfajta determinációjába

fordult, ami a feleslegnek a kívánt termékformában a felhasználás helyére szállítását biztosította.

Az oszmán társadalmi formációban a városi kézműves termelést szigorú állami szabályozások alatt céhek végezték (hisba).²³ Az állam ellenőrizte a termelés folyamatát, azaz a nyersanyagelosztást, a termelt áruk mennyiségét és minőségét, valamint az árszabályozást. A városi termelésnek ez az ellenőrzése részben a belső kereskedelem fölötti, állami kontrollnak volt köszönhető. Az állam irányította a nyersanyag mozgását, és megtiltotta kivitelüket azért, hogy a céhek kívánt nyersanyaggal való ellátottságát biztosítsa. Másrészt a termékeket az arra kijelölt piacokon adták el. A ráfordítási és eladási árak, valamint a termék-skála feletti állami ellenőrzés azt jelentette, hogy a céh szerkezetén belüli tökefelhalmozódást hatásosan megakadályozták. Ez azt is jelentette, hogy az állam egyrészt a piacokon eladott készítmények megadóztatásán keresztül, másrészt a kézművestermékek fő vásárlója lévén, a cirkulációs folyamat alatt igényt tartott a feleslegre.

Bár a kereskedelem általában nem volt alávetve a céheket irányító hisba regulációknak, az állam szigorú korlátozásokat írt elő a bel- és külkereskedelemnek. Mégis regionális és interregionális piacokon keresztül egy magas monetáris szinten működő, fejlett munkamegosztást biztosító belkereskedelmet alakítottak ki. A piacokat az állam hivatalos beleegyezésével hozták létre, és elhelyezkedésüket közigazgatásilag is biztosították.²⁴ A regionális piacok falvakban és kisebb városokban alakult heti piacok voltak. Az állami hivatalnokok, akik fizetésüket természetbeni adók formájában kapták, jövedelmük egy részét eladták, hogy bizonyos adók fizetéséhez szükséges pénzt megszerezzék; mind a városi céhek, mind a falusi kézművesek nyersanyagaikat és élelmiszereiket vásárolták, készítményeiket pedig eladták. Voltak városi piacok is, ahol a céhek megvásárolhatták nyersanyagaikat. Más piacok kereskedelmi, illetve hadi utakon alakultak, hogy a hosszútávú kereskedelmi karavánok és seregek igényeit kielégítsék. Az évente, vagy kétévente általában a birodalom balkáni tartományaiban tartott interregionális piacok (vásárok) a birodalom távoli területeinek árucseréjére nyújtottak lehetőséget. Az állam támogatta ezeket a piacokat, biztosította a kereskedők és áruik biztonságát a kereskedelmi utakon és piacokon, és szigorúan ellenőrizte a kereskedelmi tranzakciókat.²⁵ A piacok, a piaci adók (bac-i pazar) formájában jó jövedelemforrásként is szolgáltak, melyet a lebonyolított üzletek mennyisége határozott meg. E jövedelmeket nem az állami hivatalnokoknak, akik

javadalombirtokkal rendelkeztek, hanem azoknak adták ki, akik állandóan harcoltak ezekért a privilégiumokért. A piaci adókon felül az állam jelentős belkereskedelmi vámokból eredő jövedelmekkel is rendelkezett, melyet állami hivatalnokoknak és nagykereskedőknek adott ki.²⁶ Az oszmánok a belkereskedelmet támogató politikájuknak megfelelően Anatólia és a Balkán legtöbb olyan vámját (octroi) eltörölték, amelyek az oszmán igazgatás előtt voltak érvényben. Létrehoztak viszont néhány nagyobb vámot, mint pl. az isztambulit és a dijarlakirit, mindkettőt mint jövedelemforrást és az árumozgatást ellenőrző eszközt.

Az állam belkereskedelem fölötti ellenőrzésének egyik elsődleges szempontja az árumozgatás irányának gondja volt. Ráadásul a piacok fölötti ellenőrzést a kereskedőknek nyújtott kedvezményeken keresztül valósították meg. E koncessziók eladása az államnak jövedelmet biztosított. Az állam azonban ennél sokkal lényegesebben korlátozta a hivatalosan engedélyezett kereskedőknek a helyi piacokról való áruvásárlás jogát, biztosítva ezzel ezen áruknak a főbb városok, különösen Isztambul felé irányuló mozgását. Így Isztambul kielégítő ellenőrzését a belkereskedelem feletti állami ellenőrzéssel biztosították.²⁷ A 16. század végére azonban, amikor Nyugat-Európában a gabona- és nyersanyagárak megemelkedtek, az állam számára egyre nehezebbé vált a kereskedők fölött – akik szívesebben adták el ezen árucikkeket kedvezőbb piacokon – ellenőrzést gyakorolni. A csempész-kereskedelem győzött. E válságot, ami miatt az állam képtelen volt az árumozgatás kontrollálására, tanúsítják a kormány növekvő számú rendeletei, melyek a csempész-kereskedést tiltják és megkísérlik az export-tilalmak végrehajtását.²⁸

Láttuk, hogy a belkereskedelem feletti állami ellenőrzés egyszerre több szervezeti feladatot is teljesített. Egyrészt így ellenőrizte a kereskedelmi tevékenység kiterjedését és ezzel a kereskedelem felhalmozását. Másrészt a korlátozásokkal, szankciókkal és tilalmakkal az oszmán világbirodalmon belüli áruáramlást is szabályozták. Ez egy bizonyosfajta munkamegosztást biztosított, melynek rendeltetése az volt, hogy a felesleg-kiszajátító osztályt fogyasztási cikkekkel lássa el. A birodalom írott joggyakorlatában ez az „isztambuli ellátás szükségessége” kifejezésben nyert megfogalmazást. Harmadszor, a társadalmi formáció kialakulása szempontjából a belkereskedelem jelentette a kapcsolatot az ázsiai termelési mód (paraszti termelőivel és adószedő állami hivatalnokaival) és a városi céhek kisárutermelése közt. Így a kereskedelmi tőke látta el az illeszkedés

konkrét formáját, melyet végső soron a politika szintjén hozott létre az állam.

A belkereskedelemnek adott kritikus helyzetéből következik, hogy ha a politikai hatalom funkciói felett meggyengül az ellenőrzés, az a rendszer felbomlásával fenyeget. Valójában, mint később tárgyalni fogjuk, a felbomlásnak e tendenciája előadódhat akkor is, amikor a belkereskedelem kikerül az adminisztrációs ellenőrzés alól (az a folyamat, amely az árinfláció idején a csempészkereskedelemnek nyújtott ösztönzésekkel kezdődött) és fokozatosan összekapcsolódott a külkereskedelemmel. Ez a fejlődés egyben az oszmán világbirodalom periferizálódásának története is.

Az oszmán társadalmi formáció külkereskedelme semmi esetre sem szorítkozott a luxuscikkekre, hanem magában foglalta a céhek számára alapvető nyersanyagokat és az élelmiszereket is. Az állami ellenőrzés itt is szervezett feladatot látott el, hasonló azokhoz, melyeket a belkereskedelemnél tárgyaltunk. Ezt az ellenőrzést koncessziók eladásán keresztül valósították meg, ami megadta a kereskedőknek a jogot a nélkülözhetetlen árucikkkel való kereskedésre. Viszont ez a mechanizmus látta el az államot a mindig szükséges pénzzel. Valójában a kereskedelmi tőke ugyanolyan integrált része volt a rendszernek az uzsorás-tevékenység révén, mint a pénztőke és a kereskedelmi koncessziók, vagy a főadóbérlés. Inkább a kereskedők, mint a bankárok voltak az állam fő hitelezői, és mint főadóbérlők jelentős összegeket előlegeztek az államnak.²⁹

Az oszmán állam a 14. század kezdetétől fogva igyekezett ellenőrzés alá vonni a nemzetközi kereskedelmi útvonalakat. Ez a tényező tulajdonképpen jelentős mértékben meghatározta az oszmán területi expanzió rendszerét.³⁰ A 16. században az oszmánok monopolizálták a selyem és fűszerkereskedelmet, és Bursza vált a Kelet-Nyugati kereskedelem központjává, ahol európai gyapjuszövetre cserélték az iráni selymet és az indiai fűszereket, festékeket; Akkerman Kilia, Kaffa a Fekete-tengeren voltak a Lengyelországgal, Oroszországgal és a Krímmel folytatott északi kereskedelem központjai. Itt cserélték ki a Kelet-Anatóliából Burszán és Isztambulon át jött termékeit, ugyanúgy, mint a Mediterráneum élelmiszereit az északi búzára, prémekre és vasárukra.³¹ Az itáliai városok – Velence, Genova, Firenze – voltak a Nyugat-Európával való kereskedelem közvetítői. Az oszmán kormánnyal való politikai állástól függően ezen államok között váltakozott e kereskedelem ellenőrzése. A 16. században Ragusa fokozatosan vezető szerepre tett szert. Velence

viszont annak ellenére, hogy elvesztette elsőbbségét a Levante-kereskedelemben, a 17. századig aktív maradt a fűszer és selyemkereskedelemben.³² Valójában az, hogy a portugálok felfedezték a Jóreménység fok körüli tengeri utat és ezt követően megkísérelték a fűszerkereskedelmet erre az új útra áttelni, nem változtatta meg jelentősen a hagyományos utakon lebonyolított kereskedelem volumenét.³³ Bár az oszmán-perzsa háborúk és az anatóliai társadalmi lázadások a 16. század végén kedvezőtlenül befolyásolhatták a szárazföldi utak forgalmát, továbbra is Alexandria és Aleppó látták el fűszerekkel. Csak a 17. század végén, miután az angolok és hollandok megjelentek az Indiai-óceánon, az oszmán területekről a fűszerkereskedelem kiszorult.³⁴

A selyem tranzitkereskedelme is hasonló sorsra jutott. A 16. század végén az Anatólián keresztülhaladó selyemút megszűnésével Bursa elveszítette kereskedelmi pozícióit. Ez egybeesett az angolok, franciák és hollandok Levante-kereskedelemben való bekapcsolódásával és Velencének az Aleppón keresztüli legnagyobb európai selyem-ellátó helyzetének elvesztésével. Rövid ideig, a 17. század közepén az európai kereskedők Aleppóban és Izmirben ismét a szíriai selyemhez fordultak. De, amikor az Indiai óceáni hegemoniájukat megeremítették, a hollandok és az angolok perzsa, bengáli és kínai selyemmel³⁵ kezdték ellátni Európát.

E fejlődésnek viszont sokrétű hatást kellett gyakorolnia az oszmán rendszerre. Először is jelezte az állam jelentős jövedelemforrás veszteségét a tranzitkereskedelemből adódó vám formájában. Másodsor, olyan kereskedelmi és ipari központok hanyatlásához vezetett, mint Bursa és Aleppó. Harmadszor, a kereskedelmi utak eltolódása az Atlanti-gazdaság felemelkedését jelezte és a kommercializációnak egy olyan új módját, amely – mint majd később tárgyaljuk – aláásta ezt a rendszert.

A 16. század második felében kezdődő aktív angol, francia és holland részvétel a Levante-kereskedelemben úgy jellemezhető, mint az oszmán rendszernek a világgazdasággal való összekapcsolódásának átmeneti szakasza. E kereskedelem olyan cikkeket foglalt magába, mint selyem, fűszerek és a kialakuló európai ipar számára legfontosabb árucikkek, mint a gyapot és a gyapjú. 1580-ban az oszmán kormány kereskedelmi kiváltságokat nyújtott azoknak az angoloknak, akik mohair-fonalat, gyapotot és selymet importáltak és gyapjúposztót, önt és acélt árultak.

A 17. század utolsó negyedében Anglia volt a Levante legfőbb kereskedője, amíg Franciaország át nem vette e szerepet, melyet meg is őrzött a 18. század végéig.³⁶ Oszmán részről ezt a Franciaországgal való

kereskedelem megnövekedése bizonyítja, mely gyapot, illetve gyapotfonal exportból és szövet-importból tevődik össze. Ebben az időben Izmir és Thesszaloniki emelkedtek ki fő kikötőkként. Ugyanekkor a közép-európai gyapotexport is jelentősen megnövekedett a szárazföldi utakon.³⁷

A külkereskedelem növekedése azonban nemcsak a gyapjúexportra korlátozódott. Ezek az áruk a 16. század végétől kezdődően, a nyugat-európai növekvő nyersanyag és gabona igény és az ebből következő ár-infláció hatására megtalálták az útjukat az európai piacokra, nem az állam által szabályozott szokásos külkereskedelmi csatornákon keresztül, hanem a növekvő volumenű csempésztevékenység eszközeivel. E korszak egy jelentős népességnövekedésnek is tanúja volt. Az oszmán állam, szembekerülve a városok növekvő nyersanyag és gabonaigényével, szigorú tilalmat rendelt el a kivitelekré. Ezzel további ösztönzést adott a csempészkereskedésnek. Az eredmény az állam külkereskedelem feletti ellenőrzésének meggyengülése, mely a rendszer számára egy többszörös visszalökést jelentő folyamat volt. Ez a céhek számára alapvető jelentőségű gabona és egyes nyersanyagok hiányához vezetett, ami ezen árucikkek magas árát eredményezte. Ez olyan inflációs trendet indított el, amelyet az európai ezüst beáramlása tovább fokozott. A céhes termelést az olcsó európai készítmények fenyegették. A palota, mint az élelmiszerek vásárlója, állandóan növekvő kiadásokkal találta szemben magát.

Az illegális export növelését a mezőgazdasági szektorba behatoló kereskedelmi tőke vitte véghez. Még a javadalombirtokokkal rendelkező állami hivatalnokok is bekapcsolódtak termékeik csempészésébe. A birodalom ilyen irányú fejlődése a növekvő kapitalista gazdaság dinamizmusától függött. De a döntő pont az volt, hogy a kereskedelem szerkezetének megváltozása az oszmán rendszernek a világgazdaságba való végleges integrálódását eredményezte, mint nyersanyagellátó és iparcikk importőr, azaz periferezálódását.

Mint e történelmi kitérőből láthatjuk, a külkereskedelem nem elemezhető úgy, mint annak a rendszernek belső faktora, amelyben az állam politikai józansága dominált. Ebben az ésszerűséget aláásó alaptényező az oszmán állam ellenőrzési körén kívül álló, a kereskedelmi utak eltolódásának köszönhető külkereskedelmi illékonyág volt. Földrajzi helyzeténél fogva az oszmán birodalom nem maradhatott érzéketlen a „forró” történelem privilegizált területe, Nyugat-Európa fejlődésével szemben.

3. A társadalmi formáción belüli ellentmondások

Az oszmán társadalmi formáció, ahogy leírtuk, bizonyos ellentmondásokat rejtett magában, melyek az adott helyzetben nyilvánvalóvá váltak. Ezek az ellentmondások, melyek közül néhányat már említettünk, a társadalmi forma normális működésében is benne rejlik. Az oszmán történelem ideológikus értelmezéseiben a külső faktorok váltak annak a harmónikus egyensúlyhelyzetnek a megzavaróivá, mely a Palotából áradt szét a birodalom legtávolabbi csücskébe is. Az itt javasolt megközelítésben a külső faktorok csak a társadalmi formációban benne rejlő ellentmondások mozgósításán keresztül érthetők meg. Így például a világgazdasággal szembenálló oszmán birodalom szerkezeti helyzetének eltolódásai bomlasztókká váltak, a rendszeren belüli kereskedelmi tőke korábbi létének köszönhetően.

Miután a társadalmi formációt, mint az ázsiai termelési mód egy domináns artikulációjaként mutattuk be, rögtön azonosíthatunk két elkülönült ellentmondást: az egyik az ázsiai termelési módba beágyazott, a másik annak társadalomalakulatba való tagolásából ered.

Már korábban említettük, hogy az ázsiai termelési mód folyamata a termelők és felesleget elsajátítók közt nem okozott konfliktust, vagy konfrontációt. Az individuális paraszt csak a központi hatalom nevében cselekvő adószedővel kerül kapcsolatba, kizárólag csak a termelés folyamata után, melyet mint szabad paraszt végzett.³⁸ Ilyen szempontból az ázsiai termelési mód különbözik a rabszolgatartó, feudális vagy kapitalista termelési módtól, nem ragadható meg osztálykonfliktus a termelési tapasztalatokban. Ezért az alap dinamizmusa az, hogy konfliktusokat nem osztályok között, hanem osztályon belül találunk. Ebben az elemzésben azokat a csoportokat fogjuk osztálynak nevezni, amelyek a társadalmi szerkezetben meghatározott szerepük révén igényt tartanak a hozamra.

Az oszmán társadalmi formációban csak az állami hivatalnokok tartanak igényt a feleslegre. Ez a feleslegkiszajátító osztály, többféle állami funkciója révén, különböző elemekből állt össze. Ezek a timar-birtokosok, piacfelügyelők és főadóbérlők voltak, akik mind a jövedelem-begyűjtés feladatát látták el; és az *ulemák*, bírók és hivatalnokok Isztambulban, akik az állam ideológiai, jogi és közigazgatási funkcióit látták el. Számos rétegződésre volt lehetőség a feleslegkiszajátító osztályán belüli helyzetéből adódóan, pl. az ulema és a bürokrácia, vagy a katonaság és a palota között.³⁹ Tulajdonképpen a 17. századtól a janicsár-egységek

1826-os eltörléséig a katonaság gyakorlatilag független volt a központi hatalom ellenőrzésétől, ami lehetőséget teremtett a janicsároknak bizonyos jövedelemforrások fölötti ellenőrzés megszervezésére.⁴⁰ Van azonban egy másik jövedelem-konfliktus is, amely viszont jóval tartósabb és strukturálisabb, mely az adóbeszedés intézményesítéséből adódik. A központi hatalom mind az adóbegyűjtésre, mind az ideológiai-politikai legitimitáció céljaira helyi képviselőt igényelt. A helyi képviselőre ruházott hatalom viszont azzal fenyegetett, hogy a palota kárára nő. Az erősebb helyi képviselőt potenciális veszedelmet jelentett. Így az osztályon belüli ellentétek centrifugális erőként működtek, afelé tendálva, hogy helyi hatalmasságokat hozzanak létre, akik a központi hatalomtól relatív függetlenséget nyilatkoztattak ki.

Amikor a központi hatalomtól való elválás folyamata teljessé vált, egy új egység jött létre, megduplázva a nagyobb egységet. A 18. században az *ajanok* például a Portától viszonylagos függetlenséget nyerve autoritásukban helyettesíthették a szultánt is, azonban mindenben a központi hatalomra ruházott feladatokat másolták le.⁴¹ Természetesen nem minden ajan nyert ilyen autonómiát. A jóval kisebb ajanok nem tehetek többet, minthogy megnyírbálták az Isztambulnak járó felesleget, hűbéri egységet kötöttek a palotával, alig növelve részesedésüket a jövedelemből. Ilyen helyzetben a politikai és ideológiai intézmények a központi hatalomtól függőek maradtak; a kádikat és a törvényhatósági adminisztrátorokat a palota nevezte ki. Az ajanok alig növelték részesedésüket a feleslegből anélkül, hogy a rendszer újratermelését megváltoztatták volna. A kisebb ajanoknak ez a fejlődése alighanem közelebb van ahhoz, amit „feudalizációnak” neveznek. Ime, itt van a gazdasági szint felosztása az állam tágabb politikai-ideológiai összefüggéséből való kitörés nélkül. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez a „feudalizáció”, vagy inkább a hatalom lokalizálása nem jelentett a feudalizmusba való átmenetet. A helyi hatalmasságok politikailag alárendeltek maradtak a központi hatalomnak, és a birodalmon belüli munkamegosztás jelentősen nem bomlott meg, kivéve ha a „feudalizáció” egybeesett a kommercializációval.

Az ázsiai termelési módot jellemző viszonyokban e fejlődések azonnali átültetése relatív hanyatlás volt a központi hatalom által begyűjtött jövedelemben. Az állam egy hatékony főlöslég-elvonástól függött, nemcsak költségvetési szükségletei miatt, hanem azért is, mert ez megővta más hatalmi központok felemelkedésétől is, melyek felesleget igényeltek hatalmuk intézményesítési folyamatára. Ennél fogva a jövedelem relatív

hanyatlása kétszeresen is veszélyeztette az állam csomóponti helyzetét a társadalmi formáció reprodukálásában. A jövedelem-kriszist azt jelentette, hogy az állam politikai-ideológiai (és természetesen diszciplináris) feladatait nem tudta hatékonyan ellátni; és ez egyben rivális hatalmi szervezetek felemelkedését is jelezte.

Nem állíthatjuk, hogy történelmileg a jövedelemválságok fő oka a felesleg helyi kiuzsorázása volt. Valójában a 16. századtól a jövedelemkriszist népbetegséggé vált az oszmán birodalomban és a Porta politikájában azok az intézkedések domináltak, melyekkel a veszteséges tendenciákkal szándékoztak szembeszállni. A 16. század végi folyamat közvetlen kiváltó okai a növekvő katonai kiadások, Anatólia növekvő számú lakossága, és az árinfláció voltak. E rész végén elemezzük a „mobilizáló” faktorok hatását.

Korábban említettük, hogy az oszmán társadalmi formáció reprodukciója politikai ellenőrzés alá vonta a munkamegosztást, amit csak a kereskedelmi tőke működésének korlátozásával lehetett elérni. A kereskedelmi tőke léte természetesen maga után vonta a piacra való árutermelést. Valójában a piac erős állami ellenőrzésének köszönhető, hogy a kereskedelmi tőkét politikailag a kívánt határokon belül tudták tartani. E politikai ellenőrzés sikere és következőképp társadalmi formáció sikeres reprodukciója azonban szükségessé tette, hogy az állam, mint a politikai kontrollt megtestesítő intézmény hatásos maradjon a kereskedelmi tőkével szemben. A kereskedelmi tőkében bennerejlik az a tendencia, hogy kiterjedten reprodukálja önmagát az árutermelés szférájában belül, egy nagyobb arányú gazdasági tevékenység megtestesülésén keresztül. Ez a tendencia veszélyeztette az oszmán társadalmi formáció reprodukcióját. Az árutermelés léte és az oszmán társadalmi berendezkedés politikai racionalitása között potenciálisan fennálló ellentmondás valójában akkor szedte áldozatait, amikor a birodalmon belüli kereskedelmi tőke integrálódott a kapitalista világgazdaság tőkefelértékelődési folyamatába. Ekkor terjedt ki a kereskedelmi tőke a korábban az árutermeléstől elzárt területekre. Mint később kimutatjuk, a perifériális átalakulás, melyet ez az expanzió maga után vont, a termelőerőknek csak egy bizonyos fejlődését érinthette. A proto-indusztrializáció például nem válhatott az érintett szervezeti formák egyikévé, az iparcikkimporttal való potenciális versenye miatt. A két Tilly az európai historiográfiáról írt áttekintésében úgy vélte, hogy az ilyen proto-indusztriális tevékenység hiánya a mai perifériát elkülönítő faktorok egyike.⁴² A hiány okait természetesen a kéz-

művességet megszüntető folyamatban kell keresni az iparcikk-importtal való versenyének ideje alatt. Másrészt, az egyéni farmok kisárutermelése, valamint a feudalizált pénz-termény termelés olyan formációk voltak, melyek készségesen illeszkedtek a kereskedelmi tőkéhez.

Elvileg két lehetséges ellentmondással foglalkoztunk és határoztuk meg a társadalmi formáción belül. Bár más ellentmondások is találhatóak, kijelenthető, hogy kimenetelükben a fentebb elfogadott kategorizációba beleillenek: tendenciák, vagy a gazdasági és politikai ellenőrzés széttagolása, vagy a piaci körzet expanziója, következésképpen a gazdaság feletti politikai ellenőrzés meggyengülése.

Lehetetlen azonban e tendenciákat a kiegyenlítő erőktől és külső tényezőktől izolálva vizsgálni, melyek megeremtik azokat a körülményeket e tendenciáknak, hogy konkrét történelmi térben valósítsák meg önmagukat. Ezért két olyan külső tényezőt fogunk elemezni, amelyet az oszmanisták arra használtak, hogy a birodalom intézményeinek vagy hanyatlását, vagy adaptációját megmagyarázzák, és megkíséreljék a társadalmi berendezkedésben bennerejlő ellentmondások szerkezetén keresztül bemutatni működésüket. E tényezők, melyek különböző mértékben külső eredetűek, mind egy korszakba esnek. Az árinfláció a 16. század végén mutatta ki hatását; a népességnövekedés és a kereskedelmi utak eltolódása szintén nagyjából ebben az időben játszódott le. Ennél fogva nehéz lesz e tényezők hatásait elkülöníteni úgy, hogy mindegyikkel külön foglalkozzunk. Ennek megvilágítására egy kevésbé sem ideális módszert fogunk alkalmazni. A népességre és az árakra fogunk koncentrálni; a kereskedelmi utak eltolódását már fentebb megtárgyaltuk, és az árinfláció kapcsán még érintjük.

A 16. század végi oszmán birodalom népességnövekedését a piac növekedése jellemezte a nem-termelők és termelők relációjában, valamint növekedés a városi lakosság és a paraszti lakosság relációjában.⁴³ A folyamat dinamizmusát abban a demográfiai változásokra adott válasz-mintában kell keresni, mely a prekapitalista formációkat jellemzi. A mezőgazdasági termelés rugalmatlanságánál fogva, a megművelhető földek kezdeti extenziója ellenére, a gazdaságok képtelenek voltak a növekvő népesség ellátására. A megélhetési krízis először a paraszti szektorban jelentkezett, és a népességet urbánus területekre való menekülésre kényszerítette, ahol a hadsereg, más közigazgatási intézmények, ugyanúgy mint maga a város, a korlátozott élelmiszerellátás privilegizált kezdeményezettei voltak.⁴⁴

Az oszmán birodalomban jelentős számú, gyökereitől megfosztott mezőgazdasági lakos vette útját Isztambul, vagy más városok felé, ill. vallásos iskolákhoz (medresze) csatlakozott. Az új városiak kóborlása problémát okozott, melyet gyakran állami alkalmazással oldottak meg. A medreszek is problémát okoztak, mivel e jótékony alapítványok dotációi – az árinfláció hatására máris csökkentek – egy kiterjedt tanulótömeget kívánalmait nem tudta kielégíteni. Néha a gyakornok ulema az élelmiszerek parasztoktól való kizsarolásához nyúlt, és a medresze adminisztráció néha megkísérelte adóalapja kiszélesítését a parasztok rovására.

A népességnövekedés így az adójövedelmekért folytatott felfokozott küzdelemmé vált a feleslegkiszajátító osztály frakciói között. E küzdelem annál a csomópontnál vált hangsúlyozottabbá, ahol a rendszerben rejlő konfliktusos tendenciák lokalizálódtak, azaz a központi kormányzat és a provinciális közigazgatások közötti harcban. A növekvő populáció felduzzasztotta a központi hadsereget, a janicsárok és a palota alkalmazottainak sorait, így gyakorolva nyomást a meglévő állami jövedelmekre. A központi kormányzat, hogy a megnövekedett kiadásokat kielégítse, kénytelen volt új jövedelemforrások után nézni rendkívüli adók (avariz)⁴⁵ formájában, valamint az adóbérek eladásával. Másrészt a tartományok adminisztrátorai, különösen az anatóliaiak inflálódtak kísérlettel találták magukat körülveve, mikor a mezőgazdasági munkanélkülieket az irreguláris katonaság vonzani kezdte (levend).⁴⁶ Így aztán képtelen lévén kielégíteni az igényeket az állam által számukra kijelölt jövedelmekből, a tartományok adminisztrátorai a vidéki banditizmushoz nyúltak. Többé nem látva el a központi kormányzatot, felfegyverzett katonasággal megfosztották az államot adójövedelme részétől. Erőszakoskodásuk vidéken a parasztokat menekülésre kényszerítette, felkeléseket és a mezőgazdasági termelés hanyatlását okozták.

A központi adminisztrációnak a jövedelemforrások fölötti ellenőrzésének elvesztése, valamint a provinciális adminisztráció és a vallásos iskolákban az ulema által való kiszajátítása a dzseláli-felkelésekben⁴⁷ konkretizálódott – előzmény a rendszer anatóliai „feudalizációjához”.

A népességnövekedést a városi népesség számának gyarapodása kísérte. A már létező városok megnöttek, és néhány falu várossá fejlődött. Ezt az urbanizációt azonban nemcsak a demográfiai nyomás okozta. Legalábbis kezdetben, a népességnövekedés a termékvolumen és a piacra dobott felesleg volumenének emelkedéséhez vezetett. Mind a helyi pia-

cok, mind a regionális kereskedelem kiterjedt, egyrészt a megnövekedett városi lakosság, másrészt a megnövekedett mezőgazdasági áruterelés révén. A központi hatalomnak a provinciális adminisztráció feletti ellenőrzésének meggyengülésével, a fejlődés a kereskedelmi tőke az állam politikai ellenőrzése alóli teljes szabadulásához vezethetett volna. Azonban a dzseláli felkeléseket követően a vidék elpusztulása, a parasztok menekülése és a renomadizálódás megállították a mezőgazdasági fejlődésnek a teljes monetarizációja felé irányuló tendenciáját.

A 16. századi fejlődés részben a népességnövekedés következménye, másrészt a világméretű tendenciával bíró árinfláció visszatükröződése. A kereskedelmi szerkezet változása, mely a kereskedelmi tőke aktivitásának növekedéséhez vezetett a csempész-kereskedelemben konkretizálódva, az oszmán piac spanyol „reállal” való elárasztását jelentette.⁴⁸ A „reál” széleskörűen elterjedt használata, oszmán pénznembe (akcse) való átváltás nélkül jelzi az oszmán rendszer elmaradását a világárákhoz képest. Így az állam elvesztette ellenőrzését valutája felett, s így többé nem volt monopóliuma a pénzverés, s amit ő nem bocsátott ki, nem is értékelhette le. Így megfosztották azoktól a hagyományos intézkedésektől, melyeket a csökkenő jövedelmek ellensúlyozására használt. Külkereskedelme fölötti ellenőrzése meggyengülésével és az európai igényekre válaszként megnövekvő csempészkedés hatására az állam nem tudta teljesíteni azt a szervezeti feladatát, hogy a birodalmon belül rögzítse az árakat. Az áraknak a világbirodalmon kívüli alakulása és az ebből következő eltérés a limitált és a világpiaci árfolyam között egy olyan újabb tényező volt, mely a kereskedelmi tőke felszabadulásához járult hozzá.

Az áremelkedés ugyanakkor, amihez a csempészkedés is hozzájárult, azt jelentette, hogy az állami kiadásoknak is növekednie kellett, amíg bizonyos adók viszont, melyeket hagyományosan 30–40 éves időszakokra vetettek ki,⁴⁹ a valóságban csökkentek.

A 16. században kezdődő jövedelem-kризист a kiadások növekedése is súlyosbította. A legjelentősebb növekedés a katonai kiadásokban volt. A hadi-technológia változásának hatására az egyensúly a lovaskatonaságról a gyalogságra helyeződött át, egy állandó hadsereg fenntartását téve szükségessé. Így a palota egy növekvő számú janicsárságot volt kénytelen elszállásolni (és fizetni). E janicsárok többnyire Isztambulban állomásoztak, s így döntő fontosságú volt, hogy pontosan kapják fizetésüket.⁵⁰ A fejlődésnek a lovassággal való ellentétes iránya a timár-rendszer divatjamúltságát is, mint jövedelem-elvonási mód, megerősítette. Az adójöve-

delmet pénz formájában növelték, nem mint használati sajátosságú lovaságot.

Az új jövedelem-begyűjtési mód, amely a kincstári rendszert eluralta, a főadóbérllet volt. E rendszer (iltizam) a központi hatalom folyósítható pénzalapjának mindig fő forrása volt. Azonosan csak bizonyos jövedelemforrásokra korlátozódott, mint a vámilleték, a muszlimokra kivetett fejadó, és a juhadó. A 17. századdal kezdődően az ösr hagyományos mezőgazdasági adójára is alkalmazták az iltizam-rendszert. A birodalmi dominiumokat, a vakuf-birtokot, a korábbi timár-birtokok jövedelmét mind bérbe adták.⁵¹

A 17. században, mikor még csak bizonyos jövedelmeket adtak bérbe, az isztambuli zsidó nagykereskedők az állam hitelezőiként működtek, ezáltal rátalálva egy olyan felértékelési területre, ahol a kereskedelmi- és pénztőke felcserélhető volt. Képesek voltak a Palotának kereskedelemben felhalmozott pénzt kölcsönözni, így további kereskedelemre nyerve kiváltságot, míg ugyanakkor kölcsöneiből kamatot is nyertek.

A folyósítható pénzalapok tulajdonosainak oly előnyös főadó-bérlleti rendszer megfelelőnek bizonyult egy olyan környezet számára, melyet az inflációs periódus alatt felhalmozott pénzvagyron karakterizált.⁵² Így az állam pénzjöveldelmi szükségletei egybeestek az újjgazdagok igényeivel, akik közül néhányan maguk is magas pozíciójú bürokraták, janicsárok vagy ulema-tagok voltak. Így nem a kereskedők voltak többé az adóbérletek kizárólagos vevői. A 17. század végére a főadó-bérllet egyre gyorsabban terjedt, és aggodalmak kezdtek lábra kapni, hogy a főadó-bérlők, rövid időn belül maximális kihasználásra törekedve, visszaéltek átruházott jövedelemforrásaikkal. E lehetőség ellensúlyozására egy új rendszert dolgoztak ki 1695-ben, aminek értelmében az adóbérlleteket élethossziglani alapon ruházták át (malikane) és az adományozott megszerzte a jogot, hogy gazdaságát az állami ellenőrzéstől függetlenül igazgassa és a várt jövedelmét eladja.⁵³

Az adóbérlők fő funkciója az állam pénzzel ellátása volt. Ennél fogva az állammal való szerződéses kapcsolatát szigorúan anyagi terminusokban határozták meg. E kapcsolatban az állam volt annak a pénztőkének a címzettje, melyet az adóbérlést megelőzően lefizettek. Így aztán az érdekeltég realizálásának folyamatában a főadó-bérlőt, a szpáhiktól eltérően, nem kötelezték a közvetlen termelő és az állam közti ideológiai-politikai kapcsolat állandósítására. Az ő érdeke az volt, hogy az előlegezett tőkét maximalizálva kapja vissza. Bár hivatalosan kötötték a

hagyományos árarányok, állandóan igyekeztek átlépni e kötöttségeket, és gyakran sikerült is, különösen ha egy adminisztratív pozíciója is volt.

A főadó-bérlők ellátták az államot kölcsönökkel és megszerezték az adó-begyűjtés jogát; de egy új viszonyt is bevezettek a mezőgazdaságba – az uzsorát.⁵⁴ Az uzsora sohasem fejlődött akkorává, hogy elegendő legyen a kisparaszti tulajdon lerombolására. Mégis egy eszköze volt a kizsákmányolás biztosításának és növelésének, a parasztnak a termelés feudális egységeihez való lekötésének; például mint részes-bérlők. Az uzsora mind a kapitalista felhalmozást, mind a parasztnak szabad államának lerombolását siettette.

E fejlődések mindegyike aláaknázták a rendszer reprodukcióját, ami a vidéki kistulajdon fenntartására épült.⁵⁵ És mint a kereskedelmi tőke, ez is lerombolja a rendszer politikai reprodukciójának alapjait.⁵⁶ Ezt két módon éri el: az ajanok felemelkedésének közvetítésével és a kommercializáció siettetésével.

A főadó-bérlők hivatalosan (és a valóságban is) a központi autoritásnak tartoztak felelősséggel. Bár a helyi közigazgatás katonai támogatást biztosított számukra az ellenálló adófizetők legyűrésére, de pénzügyi elszámolásukat kötelesek voltak benyújtani a hivatalnokoknak ellenőrzésre. Természetesen az ellenőrzési rendszer nem működhetett, ha a főadó-bérlő és a revizora ugyanaz a személy volt. Az ilyen azonosságok révén az adó-bérlét szorosan kötődött a helyi potentátok alakulásához.

A 18. század elején egyes helyi származású főadó-bérlők helyi potentáttá vagy ajanokká alakultak. Korábban kereskedők, pénzváltók vagy provinciai ulema-tagok voltak, és isztambuli kereskedők, vagy magas beosztású hivatalnokok alvállalkozóiként nyertek főadó-bérletet. Ezek a meggazdagodott alvállalkozók voltak általában a kormányzó helyi képviselői is (mütessehim). Így a gazdasági felhalmozásnak politikai tekintélyt tudtak adni és mint ajanok lettek ismertek.⁵⁷

Másrészt a fontosabb ajanok, akik a 18. század folyamán gondot okoztak, az eredetileg a Porta által kinevezett provinciai hivatalnokok voltak.⁵⁸ Kihasználva a gyenge központi hatalmat, igyekeztek kormányzókként állandósítani magukat. A mechanizmus, ami révén az egész adminisztratív hatáskörükbe tartozó terület főadó-bérlését felvásárolhatták, lehetővé tette számukra egy kliens-csoport kiépítését helyi befolyásos alvállalkozó adó-bérlőkből. Ez az adó-bérlét jelentős volt a gazdasági meggazdagodás eszközeként és politikai hatalom kiépítésének mechanizmusaként is. Egy másik adó-bérlét által siettetett folyamat volt a kereske-

delmi birtok (csiftlik) megjelenése a 18. században. Az adóberlet kezdete már megtörte a termelő és az állam közti ideológiai reciprocitást, a paraszt fokozott kizsákmányolását téve lehetővé. Ez a lehetőség, együtt a növekvő búza, kukorica, gyapot és dohány iránti európai kereslettel, az adó-bérlőket és különösen a malikane-tulajdonosokat arra buzdította, hogy egy kiterjedt áruválasztékú piaci kereskedelemre termeljenek.⁵⁹ Nagy csiftlikeket alapítottak a Balkánon, Trákiában (az isztambuli piac ellátására) és Nyugat-Anatóliában, ahol Izmir, kis parti városból egy századon belül a külkereskedelem fő kikötője vált.⁶⁰

A csiftlikek voltak a kereskedelmi gazdálkodás példái ott, ahol szolgáskorba taszított parasztokat vagy részes-bérlőket alkalmaztak. A munkaszervezés újszerűségétől eltekintve a csiftlikek a hagyományos termelési mintát is megváltoztatták. A könnyen értékesíthető termés váltotta fel az önellátásra termelt gabonát. A csiftlikek tulajdonosai kereskedelmi profitot halmoztak fel, melyet e termékek közvetlen európai kereskedőknek való eladása révén nyertek. Ezeket az eladásokat illegálisan hajtották végre, mivel a birodalmon belül meghatározott árak mindig alacsonyabbak voltak, mint az export-piacon nyerhetőek. A 18. századi balkáni vásárokat és a 18. század végi, 19. század eleji hasonló fejleményeket Anatóliában ebben a kontextusban kell magyarázni.

A nagyrészt eladósodott parasztok szempontjából a csiftlik-rendszer statusuk komoly rosszabbodását jelentette. Gazdaságilag a kizsákmányolási arány nyilvánvaló növekedése játszódott le.⁶¹ A legtöbb, az államnak fizetendő adó nem szűnt meg, és a csiftlik-tulajdonosok által követelt járandóságok az ösr kifizetése után fennmaradt termék felét jelentették, ráadásnak a parasztoktól követelt munka szolgáltatásnak. Mi több, a csiftlik-rendszerben a paraszt elvesztette a hűbériség biztonságát. Sok balkáni csiftlik kisebb erődítmény volt, melyet fegyveresek (kirdzsalik) őriztek, akik közreműködtek a parasztok menekülésre kényszerítésében, így téve több földet elérhetővé kereskedelmi termelésre.

A politikai rendszer szempontjából a csiftlik felemelkedése a lehető legbomlasztóbb folyamat volt. A termelés kommercializációja és még inkább a paraszti státus megváltozása, melyek mindegyikét a csiftlik vonta maga után, a periferializáció folyamat szükséges komponensei. A csiftlik-szervezettel az oszmán rendszer kapitalista világgazdaságba való integrációja visszafordíthatatlan momentumhoz ért. A 19. század elején az ajanok fejlődési folyamatát egy centralizációs hullám fordította vissza, de

a kereskedelmi mezőgazdaság növekedése minden ilyen visszafordítás nélkül folytatódott.

4. Periferializáció és a gyarmati állam

Mindeddig az oszmán társadalomalakulat fejlődésének olyan elkülönült alkotóelemeit tárgyaltuk, melyek világbirodalmi felbomlásához vezettek. Ahogy a termelés közszükségleti cikkek termelésévé vált, és ezek a közszükségleti cikkek kezdtek belépni az ipartőke körforgásának felértékelési folyamatába, a periferializáció előlépett. A perifériává válás egyet jelent a világ munkamegosztásába való belépéssel, így megszűnve önálló termelési egységet alkotni.

A főadó-bérlet, a csempész-kereskedelem, az ár- és népességmozgások elkülönült alkotóelemei akkor nyernek jelentőséget, amikor úgy elemzik őket, mint a világtőke integrációs körforgásának közreműködőt. Meg kell itt említeni, hogy ennek az integrációnak az időzítése a különböző specifikus területeken eltért. A Balkán a 18. században vált az európai gazdaság integrált részévé. Egyiptom és Levante számára e folyamat a 19. század első negyedében játszódott le. Anatóliában a kereskedelem volumene az 1830-as évek elején növekedett meg jelentősen. Természetesen lehetetlen pontos időpontokkal meghatározni ezt a folyamatot, melynek kezdetét, mint korábban kimutattuk, a 16. századig lehet nyomon követni.

Az is lehetetlen, hogy a periferializáció egyszerű módját írjuk le. Szintén a régióktól függően különböző formák tűntek fel: Kereskedelmi csiflikiek a Balkánon, nagy gyapot birtokok Egyiptomban,⁶² kisasztermelés a nyugat-anatóliai parasztbirtokokon. A munkaszervezés a rész-bérlettől a kapitalista birtokok bérmunkáján keresztül a saját földjén dolgozó családi egységekig terjed. Ahogy az élelmiszer és a nyersanyag lett a fő kiviteli cikk, a nyugat-anatóliai kézi szőttés szőnyegek is periférikus termékekké váltak.

A kereskedelmet külföldi társaságok és kereskedők szervezték, akik néhány városban éltek (Selanik, Isztambul, Izmir, Bejrut, Alexandria). A külföldi eredetű kereskedelmi tőke munkamegosztásba lépett a belföldi tőkével, jelen esetben az etnikai kisebbségekkel. Zsidók, görögök és örmények közvetítettek a brit, francia, olasz és német kereskedők és a tulajdonképpeni termelők között.⁶³

Az oszmán birodalom külkereskedelme a 19. század első három évtizedében növekedett, különösen a gőzteherhajók kelet-mediterrániumi megjelenését követően.⁶⁴ Az európai iparcikkek növekvő importja a céhtermelés és a falusi ipar hanyatlását jelentette, míg a nyersanyagokat most a kiviteli piacokra szállították.⁶⁵ Az 1838-as, centrum országokkal kötött szerződések után és a vasútépítés kezdeteivel a kereskedelmi tőke behatolása még a birodalom legellenállóbb régiójában, Anatóliában is felgyorsult.⁶⁶ A külföldi és helyi kereskedelmi tőke jogi reformok révén formálódott legális vázba. A külföldi tőke megkísérelte tőkés birtokok felállítását Izmir környékén is, bár e kísérletek jelentéktelenek maradtak.⁶⁷

A külföldi tőke, az államadósság és a kereskedelem története a 19. század második felében tipikus periferizációs folyamat és túlságosan jól ismert, semhogy itt elismételjük.⁶⁸ Azonban röviden tárgyaljuk a kísérő változásokat politikai szinten.

A gazdasági integráció fejleményei nem automatikusan tükröződtek politikai szinten. A kezdeti stádiumban jelentős eltolódás volt a birodalom új gazdasági orientációja és az ázsiai termelési módnak megfelelő régi államforma közt. Ez ellentmondásokhoz vezetett, ami nyilvánvalóvá vált, amint a kereskedelmi tőke jogi és politikai kívánalmai összeütköztek a meglévő intézményekkel. Ha „gyarmati államban” határozzuk meg azt az államformát a periférián, amely elsődlegesen a kereskedelmi tőke szükségleteit szolgálja, a 19. századi oszmán birodalom politikai átalakulását ázsiai típusú állam-mechanizmusból gyarmati államba való átmenetként interpretálhatjuk. Az oszmán birodalom „modernizációját” és „reformját” ilyen perspektívában kellene vizsgálni.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez az átalakulás nem egyszerűen a kereskedelmi tőke felbujtására, vagy pontosabban a kereskedelmi tőkét szolgáló centrumállamok felbujtására játszódott le. A bürokrata osztály igényeihez és egy a „nyugati-modern” gondolatokhoz szorosan kapcsolódó uralkodó osztály ideológiai inspirációihoz is alkalmazkodott.⁶⁹

Az állam gyarmati állammá való átalakulásával az oszmán rendszer elvesztette specifikusságát. Mind gazdasági, mind politikai szinten a kapitalista termelési mód jellemezte már. Az ezt követő időszak történelmét csak a világ kapitalista rendszerének dinamizmusában lehet vizsgálni, ennek integrált, ám funkcionálisan differenciált komponenseként.

Jegyzetek

1. Ld. *Aiden Foster-Carter*: From Rostow to Gunder Frank; Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment, *World Development*, IV, 3, 1976. 167–180. Foster-Carter új paradigmája a fejlődési teóriára korlátozódik. Mi a társadalom, antropológia és történelem irodalmának egy más részére utalunk, melyet reprezentáló munkák a következő folyóiratokban találhatóak: *Critique of Anthropology, Economy and Society, Journal of Peasant Studies*.
2. Ld. *L. Althusser* és *E. Balibar*: *Reading Capital* (London, New Left Books, 1972); *André Gunder Frank*: *Capitalism and Underdevelopment in Latin-America* (New York, Monthly Review Press, 1967); *Wallerstein, Immanuel*: *The Modern World-System* (New York, Academic Press, 1974).
3. Ld. *Inalcik, Halil*: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600* (New York, Praeger, 1973); *H.A.R. Gibb* és *H. Bowen*: *Islamic Society and the West*, 1. (London – New York, Oxford Univ. Press, 1962). *B. Lewis*: *The Emergence of Modern Turkey* (New York, Oxford University Press, 1968).
4. Az oszmán történelemben végzett kurrens kutatások e két átmeneti blokkba sorolhatók. A jóval modernebb doktori disszertációk tanulmányi periódusként a tizenhatodik vagy tizenkilencedik századdal foglalkoznak.
5. Ld. *Aziz Al-Azmeh*: *What is the Islamic City?* *Review of Middle East Studies*, No. 2. 1976.
6. Az oszmán társadalom két: katonai és *reaya* osztályba való sorolása: *N. Itzkowitz*: *Eighteenth-Century Ottoman Realities* (*Studia Islamica*, XVI, 1962, 73–94) c. munkájából ered. Itzkowitz munkája *A.H. Lybyer*: *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (New York, Russell és Russell 1966) c. művének kritikájaként jelentkezett, mely az oszmán társadalmat irányító és muszlim intézményekre osztotta. Ld. még *Ö.L. Barkan*: *Edirne askeri kassamina ait tereke defterleri (1545–1659)*, *Belgeler*, 111, 5–6, 1966, 1–479.
7. A cirkularitás részletes kidolgozását ld. *H. Inalcik*: *Capital Formation in the Ottoman Empire*. *Journal of Economic History*, 1, 1969, 97–140. Ezt a hagyományos gondolatot önti formába *Nazim ül-Mülk*: *Syasatname* c. klasszikus munkájában. Az eredeti szöveg perzsa, az angol fordítás (Hubert Darke által) *The Book of Government; or Rules for Kings* címet viseli (New Haven, Yale University Press, 1960).
8. Ld. *P. Wittek*: *The Rise of the Ottoman Empire* (London, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1938) c. művében egy analízist, mely a „gaza” hagyományt az oszmán állam alakulásának központi faktoraként látja.
9. Az iszlám állam-ideológia átfogó analízisét ld. *Marschall G. Hodgson*: *The venture of Islam*, 1. *Conscience and History in a World Civilization*. (Chicago, University of Chicago Press, 1974).
10. Ld. *H. Inalcik*: *The Ottoman Empire*, 3.
11. A következő tárgyalás nagyrészt *Roger Owennek* Gibb és Bowenről írt kritikai elemzésén alapul (*The Middle East in the Eighteenth Century an „Islamic” Society in Decline: a Critique of Gibb and Bowen’s Islamic Society and the West.*) *Review of Middle East Studies*, 1, 1975, 101–112.

12. A „keleti despotizmus” historiográfiájának tárgyalását ld. *Perry Anderson*: *Lineages of the Absolutist State* c. munkájában (London, New Left Books, 1974). A „keleti despotizmus” gondolatán alapuló kortárs elemzések *Karl A. Wittfogel*: *Oriental Despotism* c. munkájából erednek (New Haven, Yale University Press, 1957).
13. A notabilitások szerepéről ld. *A.H. Hourani*: *Ottoman Reforms and the Politics of Nationales* c. művét *W. R. Polk és R.L. Chambers*, eds.: *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*. (Chicago, University of Chicago Press, 1968)-ban, 41–68; és *K.H. Karpat*: *Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the Pole of the Social Groups in Turkish Politics*. In. *K. Karpat és munkatársai: Social Changes and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*. (Leiden, Brill, 1973) 11–92.
14. Annak tárgyalását, hogy a szekularizmus hogyan fejlődött oszmán környezetben ld. *Niyazi Berkes*: *The Development of Secularism in Turkey*. (Montreal, McGill University Press, 1964).
15. A „modernizációs irodalom” hivatkozni szokott az 1950-es és 60-as évek kurrens fejlődés-irodalmának liberális paradigmájára, mely az *Economical Development and Cultural Changes* c. folyóiratban jelent meg. A Közel-Keletre a standard modernizációs munka *Daniel Lerner*: *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. (New York, Free Press, 1958). E paradigmát először egy Chicagóban tartott konferencián fejtették ki. Ld. *Polk és Chambers*.
16. Ezen ideológiai kölcsönzések kiterjedését ld. *Şerif Mardin*: *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. (Princeton, Princeton University Press, 1962).
17. Ld. *R.H. Davison*: *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. (Princeton, Princeton University Press, 1963). *F.E. Bailey*: *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826–53*. (New York, H. Fertig, 1970); *Stanford J. Shaw*: *Between Old and New*. (Cambridge, Harvard University Press, 1971) és számos Shaw által irányított doktori disszertáció.
18. Ázsiai termelési módon egy olyan helyzetet értünk, melyben a mezőgazdasági termelő szabad paraszt, akinek feleslegét adó formájában sajátítja ki az állam. Csak az állami hivatalnokok tartoznak a felesleg-kisajátító osztályhoz. Így az újratermelés a politikai autoritás kiterjedése által meghatározott. E helyzet a politikai, ideológiai és gazdasági szint határozott összeilleszkedésére utal. Így az ázsiai termelési mód, mint termelési mód létezik, feltételezve, hogy elfogadjuk *L. Althusser és E. Balibar* definícióját.

A 60-as évek végén és a 70-es évek elején Törökországban egy vita folyt az oszmán birodalom természetéről. A vita *Sencer Divitcioğlu*: *Asya Tipi Üretim Tarzi ve Osmanli Toplumunu (Oszmán társadalom és ázsiai termelési mód)*, (Istanbul, Istanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1967) c. művével kezdődött, mely szerint az oszmán birodalom az ázsiai termelési mód egyik példája. A vita jóval ortodoxabb résztvevői ezt a szemléletet visszautasították és olyan erőltetett terminusokat fabrikáltak, mint „centralizált feudalizmus”. E vita azonban szűk perspektívákon belül folyt le, anélkül, hogy olyan alapvető elvekhez nyúltak volna, mint „társadalomalakulat” vagy „dominancia”. Így aztán még a legtudo-

mányosabb hozzászólások is leíróak, és végül is empirikusak maradtak. Ez az ítélet az egész, az 1960-as években az ázsiai termelési mód koncepciójáról megírt irodalomra kiterjeszhető (melynek nagy része a *Le Pensée*-ben jelent meg).

19. E rész érvelését eredetileg *Çağlar Keyder* fogalmazta meg – *The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. Economy and Society*, V, 2, 1976, 178–196.
20. Timár nemcsak mezőgazdasági jövedelmekre volt. Alkalmaztak timárokat bánya stb. jövedelmekre. Ld. *Inalcik*: Hicri 815 Tarihi Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954). *Ö. L. Barkan*: Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. *Revue de la faculté des sciences économique de l'Université d'Istanbul*, 1939–40. *Halil Inalcik*: The Ottoman Empire, és *Gibb és Bowen*: Islamic Society and the West, a feudalizmus terminológiáját használja a timár-rendszer leírására. A szeldszuk eredetéről ld. *C. Cahen*: Ikta. In *H.A.R. Gibb* et al, eds.: The Encyclopaedia of Islam, 2nd. ed. (Leiden, 1960), 1088–1091. Nem minden jövedelem begyűjtésére alkalmazták a timár-rendszert. A kincstári birtokokon az adóbegyűjtést főadóbrólókra vagy fizetett állami hivatalnokokra bízták.
21. Az öjr hagyományos iszlám adó volt, amely a termés 1/10-ének felelt meg. Az oszmán adók leírását ld. *Halil Inalcik*: Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu. *Belleten*, XXIII, 92, 1959, 575–610.; és *Lütfi Güçer*: XV–XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler. (İstanbul Üniversitesi Yayını, 1075, İktisat Fakültesi, 152); és *Káldy-Nagy, Gyula*: The effects of timar system on agricultural production in Hungary. In *L. Ligeti* ed.: *Studia Turcica*. Bp. 1971, 241–248, leírja a timár-rendszer kezdetét és hatását Magyarországon.
22. A jogi és adminisztrációs hatáskörök nem választhatók élesen szét. A szpáhit valójában végrehajtásra és büntetési illetékek begyűjtésére egyaránt felhatalmazták. Ld. *Halil Inalcik*: (in T. Naff és R. Owen, eds.) *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change*. (Megjelenés alatt). A szpáhi-kádi viszonyról: *Halil Inalcik*: Adaletnamele. *Belgeler*, II, 3–4, 1965, 49–145.
23. Az oszmán céhekről ld. *G. Baer*: The Administrative, Economic, and Social Functions of Turkish Guilds. *International Journal of Middle East Studies*, I, 1970, 28–50. A *hisba*-ról ld. *Halil Inalcik*: *Capital Formation*.
24. *Suratya Faroqi*: Sixteenth century periodic markets in various Anatolian sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydin and Mentese. *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXII, 1, 32–80; és *Lütfi Güçer*: XVI–XVIII. inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası (kézirat). A településeken kívül is alakítottak piacokat, amelyek általában nagyobbak voltak. A 16. században a falusi piacok száma megnőtt, jelezve a gazdasági környezetre való reagálást. A 16. század után az időszakos vásárok száma is mind Anatóliában, mind a Balkánon megnőtt, amely a parasztság nagyobb arányú kereskedelmi tevékenységét mutatja.
25. A derbent szervezetet azért hozták létre, hogy az átjárókat és az utakat védje. A parasztok az út, híd és átjáró fenntartó munkájukért adómentességet kaptak. A dzseláli felkelések és a parasztszökések idején ezeknek az utaknak a fenntartása szétzúllott, amely már a kereskedők biztonságát is veszélyeztette. A der-

- bent szervezetről ld. *Cengiz Orhonlu*: Osmanli Imparatorluğunda Derbent Teşkilati. Istanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
26. Ld. *Mehmet Genç*: A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century. Symposium on South Eastern European and Balkan Cities and Industrial Revolution in Eastern Europe, A.O.E. S.I.E., Marcus 22–27, Hamburg.
  27. A palota Isztambul ellátása fölötti érdekeltségéről: *Lütfi Güşer*: XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşı İeın Lüzumlu Hububatin Temini Meselesi. İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, 1–4, 1949–50, 397–416; és *R. Mantran*: İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962.; *M.M. Alexandrescu-Dersca*: Contribution a l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. Acta Orientalia et Studia, 1957, 13–37.
  28. A csempészetet a parti területeken bonyolították le, többnyire görög hajókkal, amelyek az Égei szigeteken állomásoztak. Nagy szerepe volt a mezőgazdaság kommercializálódásában és a görög polgárság felemelkedésében, különösen a 18. században. Ekkor még mindig beszéltek a csempésztörténetekről, néha a „feudalizált” földesurakat is belekeverve. *Maurice Aymard*: Venise, Raguse, et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIIe siècle. 1966. – viszont minimálisnak tekinti az illegális kereskedelmet. *Traian Stoianovich* azonban felismeri ennek jelentőségét, ld. Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600–1800. The Journal of Economic History, XIII, 4, 1953, 398–411. *uő.*: Les mais dans les Balkans. Annales, XXI, 5, 1966, 1026–1040; *uő.*: Les mais arrive dans les Balkans. Annales, XVII, 1, 1962, 84–93.
  29. *Halil İncalçık*, Capital Formation...
  30. A perzsa háborúk felfoghatóak a selyemútért és a selyem ellátásért folytatott küzdelemnek is. (Pl. Tebriz meghódítása). A karamánokkal folytatott háborúk az Egyiptommal folytatott kereskedelmet biztosították. A 15. századi balkáni hadjáratok a nándorfehérvári út (amely már bizánciaknak is hadiútja volt) megszerzéséért folytak, hogy bekerítsék Velencét. Ld. *Radovan Samardžić*: Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVIe siècle. La ville balkanique, XVe–XIXe siècles. Studia Balkanica (Sofia, 1970), 33–44.
  31. Bursa kereskedelméről: *Halil İncalçık*: Bursa and the Commerce of the Levant. Journal of the Economic and Social History of the Orient, III, 2, 1960, 131–147. A fekete-tengeri kereskedelemről ld. *Halil İncalçık*, The Ottoman Empire...
  32. A raguzai kereskedelemről ld. *J. Tadić*: Le commerce en Dalmatie et la décadence économique de Venise au XVIIIe siècle. Civiltà Veneziana Studii, 9. Venezia, 1961, 237–274. *R. Woolf*: Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities. In *B.S. Pullan* ed.: Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. London, 1968. *F. Braudel*: The Mediterranean, ...; *W. Heyd*: Histoire du Commerce du Levant...
  33. Az alaptanulmány a földközi-tengeri fűszerkereskedelemről: *Frederic C. Lane*: The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the 16th Century. American Historical Review, XLV, 3, 1940, 571–590. Ld. még *R.*

- Mantran*: L'empire Ottoman et le commerce asiatique aux 16e et 17e siècles. In *D.S. Richards*, eds.: *Islam and the Trade of Asia*. (Philadelphia, 1970), 169–179.
34. *Niels Steensgaard*: The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade. (Chicago, 1974).
35. A selyemkereskedelemről ld. *Ralph Davis*: English Imports from the Middle East, 1580–1780. In *M.A. Cook*, ed.: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. London, New York, 1970/193–206. A levantei angol kereskedelemről ld. *T.S. Willan*: Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century. *English Historical Review*, Vol. 70, No. CCLXXVI, 1955, 399–410. és *A. C. Wood*: *History of the Levant Company*. (New York, 1964).
36. A francia kereskedelemről ld. *P. Masson*: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*. (New York, 1967); *Robert Paris*: *L'Histoire du commerce de Marseille, 1660–1789*. (Paris, 1957).
37. Thesszalonikiról ld. *N. Svoronos*, a szárazföldi kereskedelemről ld. *Traian Stoianovich*: The Conquering Balkan Orthodox Merchants. *The Journal of Economic History*, XX, 2, 1960, 234–313; *Virginia Paskaleva*: Osmanli Balkan Eyaletlerinin Avrupali Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katki (1700–1850). *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII, 1–2, 1967–68, 265–292.
38. A paraszt szabad volt abban az értelemben, hogy nem volt jobbágy. Költözésében azonban korlátozott volt. Ha a faluját tartósan el akarta hagyni, adót kellett fizetnie és ha a földjét három egymást követő évig műveletlenül hagyta, elkobozták. Ld. *Ö.L. Barkan*: XV. ve XVI. asirlarda Osmanli Imparatorluğunda..., és *uő.*: Türkiye'de servaj var mi idi? *Belleten*, XX, 1–3, 1956, 237–246.
39. II. Mehmet vakuf földeket konfiskált az ulemáktól és kiterjesztette a timár területeket. Fia viszont az ulemákat támogatta, akik segítették a trónralépésben. A 19. században az ulemák és a polgári bürokrácia küzdött a központi közigazgatás ellenőrzéséért.
40. Különösen a céhekét. A janicsárok főadóbérlők is lettek és a csempész-kereskedelemben is bekapcsolódtak.
41. A leghíresebb példa az egyiptomi Mehmet Ali-é. Más példák Tependelen-li Ali a Balkánon, Çapanoglu és Karaosmanoglu Anatóliában.
42. *Charles Tilly és Richard Tilly*: Agenda for European Economic History in the 1970's. *Journal of Economic History*, XXXI, 1, 1971, 184–198.
43. *Ö.L. Barkan*: Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951–1953, 1–27. és *uő.*: XVI. Asrin ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri. *Belleten*, XXXIV, 136, 1970, 557–607. *M.A. Cook*: Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600. (New York–London, 1972). *Leila Erder-Suraiya Faroqhi*: Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620. *Middle East Studies*, XV, 3, 322–45. Igazolják az oszmán népességnövekedést, megerősítve Braudelnek a 16. századi mediterráneumi népességnövekedésről vallott hipotézisét. A városi népesség relatív növekedéséről ld. *Ronald C. Jen-*

- nings*: Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, VII, 1, 1976, 21–57.
44. Ugyanezek a bizonyítékok találhatók: *Emmanuel Le Roy Ladurie*: The Peasants of Languedoc. (Urbana, 1974) Braudeltől eredően.
  45. Az avariz eredetileg rendkívüli adó. Hamarosan rendszeres adóvá vált az endémikus jövedelemkrízisnek köszönhetően.
  46. A levendekről (matrózokról) ld. *Mustafa Cezar*: Osmanli Tarihinde Levendler. Istanbul, 1965; *Halil Inalcik*: The Origin of Ayans. In: *T. Naff és R. Owen*, ed.: *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change*.
  47. Az 1590-es évek és a 17. század közepe közötti anatóliai lázadásokat és brigantizmust dzseláli felkeléseknek nevezzük. E mozgalmak okai valószínűleg a népességnomás és az infláció voltak, amelyben részt vettek a kisebb szpáhek, a medresze tanulók és a helyi adminisztráció irreguláris katonái. A központi hatalom kivételesen felfegyverezte a parasztságot, hogy szembeszálljanak a banditákkal, ami viszont további lázadásokat eredményezett. A letarolt vidékről a parasztok az erődített városokba vagy az elérhető hegyes területekre menekültek (ld. *Xavier de Planhol*: *Les fondaments géographiques de l'histoire de l'Islam*. Paris, 1968. A felkelések irodalmáról ld. *Mustafa Akdağ*: *Celali Isyanlari 1551–1603*. Ankara, 1963.; *William Griswold*: *Political Unrest and Rebellion in Anatolia, 1605–1609*. Ph. D. tézis, U.C.L.A. 1966. Az ajanok megjelenésével a banditák felszívódtak azok kíséretébe, ld. *Neşet Çagatay*: *Osmanli Imparatorluğu arazi ve reaya kanunnamelerinde ilhak edilen memleketlerin adet ve kanunlari ve istilahlarin izleri*. Report No. III, Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948.
  48. Az árinfláció hatásáról az oszmán birodalomban, ld. *Barkan*: *Research on the Ottoman Fiscal Surveys*; *uő.*: *The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East*. *International Journal of Middle East Studies*, VI, 1, 1975, 3–28.; *Mustafa Akdağ*: *Osmanli İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti*. *Belleten*, XII, 51, 1949–50, 498–564; *Halil Sahillioğlu*: XVII. asrin ilk yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayi. *Belgeler, Dergisi*, I, 2, 1964. 223–228.
  49. Az összeírások forrásértékéről ld. *Ö.L. Barkan*: *Research on the Ottoman Fiscal Surveys...*
  50. Nemcsak fizetést, hanem ajándékokat is követeltek minden új szultántól, ami a kincstár jelentős kiszipolyozását jelentette. Minden 33. évben, amikor a holdnaptár éppen egy évvel maradt el a napév mögött, a janicsároknak plusz három hónapi fizetést kellett kifizetni. Ezek a siviş évek egybeestek a kincstár legnagyobb kríziseivel és ezek janicsár lázadásokat eredményeztek. Ld. *Halil Sahillioğlu*: *Siviş Year Crises in the Ottoman Empire*, in M.A. Cook, ed., 230–252.
  51. A timár rendszer hanyatlásáról ld. *Mustafa Akdağ*: *Timar rejimin bozuluşu*. Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Dergisi, IV, 1945, 419–431.; *Bistra Cvetkova*: *L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVI jusqu'au milieu du XVIII siècle*. In: *Dimitre Kossov et al.*, eds.: *Etudes historiques a*

- l'occasion du XIe congrès international des sciences historiques. Stockholm, 1960 (Sofia, 1960), 171–206.
52. A felhalmozásról ld. *Mehmet Genç*: Osmanli Maliyesinde Malikane Sistemi. Türk İktisat Tarihi Semineri, Ankara, 1975.
  53. A malikane-rendszerről ld. *Mehmet Genç* A comparative study..., és *Halil Inalcik* The Origin of Ayans...
  54. Az uzsora a mezőgazdaságban nehezen mutatható ki. Azonban ld. *Ronald C. Jennings, Suraiya Faroqhi*: Agricultural Activities in a Baktashi Center: the Tekke of Kizil Deli, 1750–1830. Südost-Forschungen, 1977; *Halil Inalcik*: Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law. Archivum Ottomanicum, I, 1969, 105–138.
  55. Ld. *Karl Marx*: A tőke, II, 36. fejezet.
  56. Ld. u.o. III, 4. fejezet.
  57. Az ajanok eredetéről való vitákról ld. *H. Inalcik*, The Origin of Ayans..., és *K. Karpat*.
  58. Elsődleges célunk itt az volt, hogy kapcsolatot teremtsünk a főadóbérllet és a helyi hatalmasságok felemelkedése között. Nem foglalkozunk helyi hatalmi bázisuk eredetével és nem is kíséreljük meg e csoport oszmán történeti kontextuson belüli jelentőségének felbecsülését. Meg kell említenünk azonban azt, hogy az ajanok fejlődése az oszmán historiográfia egyik legfeltáratlanabb kérdése. Mi ezt a folyamatot a „feudalizáció” kontextusába próbáljuk elhelyezni.
  59. A balkáni commercializálódott mezőgazdaságról, ld. *Christo Gandev*: L'apparation des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest du XVIIIe siècle. In.: Etudes historiques a l'occasion du XIe congrès..., 207–220.
  60. A csiflik genezisééről, ld. *H. Inalcik*, Adaletnameler... A balkáni vonatkozásokról, ld. *T. Stoianovich*, Land Tenure and Related Sectors...
  61. A paraszti státus megváltozásáról a csiflik rendszerben, ld. *Suraiya Faroqhi*: Rural Society and the Balkans during the Sixteenth Century. Turcica, 1977.
  62. Ld. *E.R. J. Owen*: Cotton Produktion and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt. In. *C. Issawi* ed.: The Economic History of the Middle East, 1800–1914 (Chicago, 1966), 417–429.; *Helen Rivlin*: The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt. (Cambridge, 1961).
  63. Ld. *A. J. Susnitzki*: Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei. In: *Issawi*, ed., 115–125.
  64. Ld. *D. Chevallier*: Western Development and Eastern Crises in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy. In: *Polk and Chambers*, 205–222.
  65. Ld. *M.a. Ulbicini*: Letters on Turkey. In: *Issawi* ed., 43–45. és *Omer C. Sarç*: Tanzimat ve Sanayimiz..., 48–59.
  66. Az 1838. évi angol–török kereskedelmi egyezményről, ld. u.o. 39–40. A vasút tervekeről, ld. *W. von Pressel*, Les chemins de fer de Turquie..., 92–93.
  67. Ld. *Orhan Kurmus*: The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolis, 1850–1913. (Kézirat).
  68. Ld. *Donald C. Blaisdell*: European Financial Control in the Ottoman Empire:

A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debts. (New York, 1966).

69. A hivatalnokok jövedelemproblémáiról és ezek miként kapcsolódnak a perifériává váláshoz, ld. *Çaglar Keyder*.

(Fordította: Ivancsics Irma)